

## Evangelisk bönelitteratur i Danmark.

Med anledning av Krister Gierows gradualavhandling<sup>1</sup>.

Av David Lindquist.

---

Den danska andaktslitteraturen har hittills varit ett i många hänseenden utforskat område. Betydelsefulla enskilda bidrag ha dock lämnats av danska forskare — icke minst till belysning av utvecklingen under reformationstidevarvet. Man skulle här kunna peka på Lauritz Nielsens synnerligen värdefulla bibliografi över 1500-talets bokbestånd och Lis Jacobsens kommentar till Peder Palladius' danska skrifter. Man kunde också hänvisa till C. J. Brandts anmärkningar til Christiern Pedersens verk. Men man har ändå saknat en sammanfattande framställning och analys av dansk andaktslitteratur på reformationstidevarvet. Därför hälsar man Krister Gierows avhandling välkommen i bönboksforskningens rätt stora familj. Han har kunnat tillgodogöra sig icke endast den tidigare danska forskningens utan också den tyska och svenska forskningens resultat på detta område.

Sin forskningsuppgift betecknar Gierow såsom källanalytisk-typologisk. Källorna till den tidigare danska bönelitteraturen vill han främst komma åt. Däremot har han föga intresse för fromhetslivet bakom böckerna. Att de tyska biblioteken ej varit tillgängliga för forskning har givetvis varit ett hinder för undersökningen. Men Gierow

---

<sup>1</sup>) Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526—1575, Lund 1948. 440 sid. Avhandlingen försvarades för teol. doktorsgrad i Lund den 26 februari 1948, vid vilket tillfälle förf. till ovanstående uppsats var fakultetsopponent.

har dock — på grundval av material i de nordiska biblioteken — kunnat i flera avseenden komplettera den tidigare forskningen. Hans verk utgör ett pionjärarbete inom dansk böneforskning, där förövrigt ännu många intressanta uppgifter vänta sin lösning<sup>1</sup>. Några kritiska och framför allt kompletterande synpunkter skola här lämnas på Gierows avhandling.

En tydligare markering av den tidigare danska forskningens resultat hade ej varit ur vägen. Den oinitierade läsaren kan ibland få den föreställningen, att förf. brutit ny väg, där han i själva verket endast refererar föregående forskare. Vid beskrivningen av Lutherskriften, *Den rette vey till Hiemmerigis Rige*<sup>2</sup> borde förf. sålunda tydligare ha betonat C. J. Brandts insats för lösningen av denna skrift i kommentaren till Chr. Pedersens danska verk. Tabellen med analys över innehållet i *Den rette vey* (sid. 35 f.) finns huvudsakligen redan hos Brandt<sup>3</sup>. I framställningen över Paulus Heliaes *Een Christelig Vnderwysningh* saknar man A. Th. Jörgensens uppsats, *Luthers Betbüchlein* (1529) in der dänischen übersetzung (*Zeitschrift für systematische Theologie*, 1939). Ej heller omnämnes Collianders uppsats, *Die niederdeutsche Drucke der Universitätsbibliothek zu Uppsala* (i *Donum Grapeanum* 1945), som utgör ett komplement till Borchling och Claussens *Niederdeutsche Biblio-*

---

<sup>1</sup>) Av icke minst intresse är frågan om det engelska inflytandet på dansk bönelitteratur, ett inflytande, som kom långt tidigare än i Sverige.

<sup>2</sup>) Skriften, *Huorledis huert Christet menniske skal bere sit kaarss*, räknar Gierow i anslutning till Lauritz Nielsen såsom en Lutherskrift. Detta är dock en sanning med modifikation, eftersom i den nämnda skriften ingår ett par kapitel ur Thomas a Kempis *De imitatione Christi*. Påpekad av universitetsadjunkt Niels Knud Andersen.

<sup>3</sup>) Att tillägget till en uppl., 1613, av den svenska bönboken *Någhra gudeligha böner* utgöres av den i J. Mathesius' *Oeconomia* ingående bönesamlingen (sid. 275 not 20) är redan tidigare uppvisat (Lindquist, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet*, sid. 36).

graphie. Flera tyska förlagor har Gierow gått förbi i sin undersökning. Man kunde nämna sådana andaktsböcker som P. Glaser, Ein new Lehr, Trost, Beicht, und Gebetbüchlein für die Krancken vnd sterbenden (uppl. 1575 i Kongl. Bibl. i Köpenhamn), L. Rabe, Christlichs Bettbüchhlins Erster Theil (uppl. 1569 i Kongl. Bibl. i Köpenhamn), och H. Odenbach, Eyn Trostbüchlein für die Sterbenden (uppl. 1542 i Skoklosters bibl.). En betydelsefull tysk bönbok är också J. Otter, Bettbüchlin (uppl. 1548 i Kongl. Bibl.), som Althaus har en mycket hög uppskattning av<sup>1</sup>. Den följande granskningen ger ytterligare bevis på denna brist i avhandlingen. Man kan ifrågasätta, om förf. verkligen utnyttjat de nordiska bibliotekens samlingar.

Luthers Betbüchlein och den därtill anknutna danska bönelitteraturen behandlas i det första grundläggande kapitlet. Av särskilt intresse är här analysen av En ny Bedebog 1531, vars gåta förf. synes ha löst. En rätt stor böneavdelning i Een ny Bedebog är hämtad från Otto Brunfels' Biblisch Bettbüchlein, som spelat en framträdande roll i den evangeliska bönelitteraturen. Brunfels böner möta ofta i senare danska andaktsböcker. Med ledning av dedikationsepisteln i en uppl. av år 1606 i Lunds universitetsbibl. uppvisar förf., att Brunfels bok tidigast utkom i en latinsk uppl. år 1528. Denna äldsta latinska upplaga, Precationes Biblicae, 1528, som förvaras i Kongl. Bibl. och är okänd för Althaus, borde förf. givetvis ha använt vid analysen av Bedebogen och icke en så pass sen upplaga som av år 1606.

I den tyska uppl. 1606 saknas t. ex. det första stycket, »Mosi sijste Testamente«, som dock upptages i den latinska förlagan liksom i den danska översättningen. Troligt är, att detta stycke också utelämnats i tidigare tyska upplagor, vilket möjligtvis är förklaringen till att Mose sista testamente ej är med i den reviderade bönboken 1544

<sup>1</sup>) Althaus, Forschungen, sid. 46.

(sid. 78). Vid revideringen ha måhända Matthias Parvus Rosaefontanus och Peder Palladius haft en tysk upplaga av Brunfels bok framför sig. Den person, som sammanställt Bedebogen 1531, har däremot använt en latinsk förlaga. I varje fall följer den danska översättaren den latinska texten av år 1528 och icke den tyska texten — åtminstone sådan den föreligger i 1606 års uppl. En jämförelse skall här endast lämnas på ingressen till Tobiae bön:

*Bedebogen 1531.*

*1528 års latinska uppl.*

*1606 års tyska uppl.*

O Herre, tw aest ret-  
wijst, oc alle thijne  
dome ere sande, oc alle  
thijne wæge ere harm-  
hertighz oc sandhed oc  
dom . . .

Iustus es Domine, om-  
nia iudicia tua vera  
sunt, et omnes viae  
tuae misericordia et ve-  
ritas et iudicium . . .

Herr, du bist gerecht,  
und alle dein thun ist  
recht und eytel Güte  
und trewe . . .

Den bibliska bönelitteraturen har haft en särskilt stor betydelse. Från Luthers Betbüchlein går bibliciteten som en röd tråd genom hela reformationstidevarvets evangeliska andaktslitteratur. Här ha i synnerhet de s. k. bibelspråkssamlingarna spelat en viktig roll. Till dem hör också Fons Vitae. Den äldsta danska upplagan av denna skrift utkom år 1552 och trycktes i Wittenberg för bokbindaren och förläggaren Paul Knufflocks räkning. Gierow framhåller, att Knufflocks insats kan reduceras till bearbetningen av en redan förefintlig utländska bibelspråkssamling, Fons Vitae, som tillhörde den internationella andaktslitteraturen.

Förf. har emellertid icke undersökt den danska översättningens förhållande till de utländska förlagorna. Flera latinska tryck äro bevarade. I Berlins Staatsbibliothek förvaras ett exemplar s.a.s.l. med företalet daterat 1533<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>) Latinska förlagor finnas dessutom från åren 1543, 1549, 1554, 1558 och 1580 i Berlin, Helmstedt, Fürstenau, Bibliothek der Freien und Hansestadt Hamburg. En fransk uppl. av år 1548, La Fontaine de vie, i Hamburg. Latinsk uppl. av år 1580 i Kongl. Bibl. (jfr Lindquist, Studier, sid. 10).

Men därtill kommer, att Kongl. Biblioteket äger en tysk upplaga, som uppenbarligen är okänd för förf. Den har titeln, *Brunne des Lebens*<sup>1</sup>. På sista bladet angives, att boken har tryckts i Nürnberg av Valentin Newber. Tryckår saknas. Newber verkade såsom boktryckare i Nürnberg åtminstone från slutet av 1540-talet. Redan från år 1549 finns ett och från år 1550 flera tryck, som äro tecknade med hans namn<sup>2</sup>. En möjlighet finns sålunda, att den tyska upplagan av *Fons Vitae* utkommit före den danska översättningens tillkomst. Och ännu äldre tyska tryck kunna föreligga<sup>3</sup>.

En jämförelse mellan de tyska och latinska förlagorna visar bestämda olikheter, som här icke närmare kunna beröras. Att den svenska översättaren av *Fons Vitae* 1617 använt *Brunne des Lebens* framhåller han redan i dedikationsepisteln. Men synbarligen har också en tysk förlaga legat till grund för den danska översättningen.

En annan sammanställning av bibelspråk är Göran Gyltas *Nogle deylige Sprock*, 1563. I Uppsala universitetsbibl. förvaras en volym, som innehåller tyska bibelspråkssamlingar bl. a. även J. Briessmans *Etliche trostsprüche für die forchtsamen und schwachen gewissen*, 1526. Denna volym har ägts av Göran Gylta. Det är kanske ingen tillfällighet, att inledningen till Briessmans *Trostsprüche* sammanfaller med inledningen till dedikationsepisteln i Gyltas danska skrift.

En viktig plats i den bibliska bönelitteraturen intager Peder Tidemands översättning av Veit Dietrichs *Einfältiger vnterricht, Wie man das Vater unser beten soll*. Den utkom 1552 med titeln, *En enfoldig vnderwisning paa Fader vor*. Gierow framhåller, att den danska skriften innehåller »åtskilligt utöver den Veit Dietrich-traktat, som givit

<sup>1</sup>) Mitt på titelbladet finner man en vignett med rubriken »*Fons Vitae*«.

<sup>2</sup>) *Allg. deutsche Biographie*, 23, sid. 477.

<sup>3</sup>) Althaus uppger i sin *Bibliographie zur Gebetsliteratur* (handskrift i Leipzigs universitetsbibl.), att upplagor av *Brunne des Lebens* för år 1555 och 1601 finnas i Fürstenau.

boken dess namn» (sid. 112). Han har emellertid haft svårigheter att bestämma, vad som verkligen härstammar från Dietrichs Einfältiger vnterricht, som utkom tidigast 1543, och vad som är tillägg från andra förlagor. Det tyska originalet av Dietrichs skrift har nämligen »icke varit tillgängligt» (sid. 100). En upplaga av Einfältiger vnterricht, tryckt hos Valentin Babst i Leipzig 1549, förvaras emellertid i Uppsala universitetsbibl. Althaus (Gierow) känner icke denna upplaga<sup>1</sup>.

Hur förhåller sig nu den danska översättningen till det tyska originalet? Från den tyska förlagan har Peder Tidemand hämtat följande delar: En enfoldig vnderwisning, en utläggning i anslutning till Fader Vår, och Fader vår-parafrazen: Huo som nu ved denna maade forstaar Fader vor, hand maa bede det saa met disse ord, som her effterfølger<sup>2</sup>. Förf. har gissat rätt, när han förmodar, att den i anslutning till denna Fader vår-parafraza följande »En Christelig betractelse oc bekiendelse» icke har ingått i det tyska originalet, som efter Fader vår-utläggningen slutar med tre korta böner: 1. Ein Gebet wider den Türcken. 2. Ein ander Gebet umb geistliche gaben. 3. Ein tegliches Gebet für die Kinder umb geistliches und Zeitliches.

Den tyska förlagan innehåller ett förord, som ej är med i den danska översättningen. Annars följer den sistnämnda troget originalet. Såsom exempel kan tagas inledningen till den första delen av En enfoldig Undervisning:

*Dietrich.*

Erstlich sol ein jeder Christ bedencken, wenn er beten wil, das es ein hohes, grosses, werck sey, für Gott tretten, und jm unser not fürhalten und hülf begern ...

*Tidemand.*

Först skal huer Christen betencke, naar som hand vil bede, at det er en høystor gerning, at traade frem faar Gud, oc holde hannem vor nød faare, oc begaere hielp ...

<sup>1</sup>) Althaus, Forschungen, sid. 55.

<sup>2</sup>) Gierow (o. a. a. sid. 114 f.) skriver: »Huruvida denna Fader vår — utläggning härrör från Dietrich själv är osäkert. Placeringen i omedelbar anslutning till den autentiska Dietrich-traktaten synes onekligen tyda därpå».

Det är kanske ingen tillfällighet, att upplagan av Dietrichs Einfältiger Vnterricht i Uppsala är sammanbunden med några danska skrifter: en likpredikan av Niels L. Arctander över Elisabeth Skram med ett slags bifogat testamente till nämnda adelsfrus man och barn<sup>1</sup>. Volymen innehåller dessutom Ein Betbüchlein für allerley gemein anligen, tryckt i Leipzig 1549 (okänd för Althaus), och M. Luthers Ein einfeltige weise zu beten für einen guten freund, även tryckt 1549, en skrift, som redan 1541 hade översatts till danska av Peder Palladius.

Men Tidemands En enfoldig Vndervisning paa Fader vor innehåller ytterligare bidrag av Veit Dietrich. Efter »En Christelig betractelse oc bekiendelse» följer, skriver, Gierow, »En Formaning til det Høyuerdige Altars Sacramente», som icke till någon del har bønekaraktär. Denna nattvardsförmaning angives i boken direkt såsom författad av Dietrich», ehuru den delvis bygger på Brandenburg-Nürnbergs kyrkoordning av år 1533 (sid. 116 f.). Förmaningen återfinnes i Dietrichs Agendbüchlein für die Pfarr-Herren auff dem Land. Gierow har icke kunnat finna något exemplar av denna viktiga gudstjänstordning i de nordiska biblioteken (sid. 130). Ett exemplar, tryckt i Nürnberg 1548, förvaras dock i Kongl. Bibl. (uppl. okänd för Althaus). Förmaningen är där intagen i Ordnung des Herrn Abentmals.

Det följande avsnittet, »En nyttig Vnderwisning, som mand maa bruge hoss de Siuge effter tidens leylighed», utgöres »åter igen enligt vad som i texten angives» av en traktat av Dietrich (sid. 118). I själva verket är denna traktat hämtad från Agendbüchlein, där den återfinnes under kap. XI: Wie man die krancken trösten soll. Från samma kapitel i Agendbüchlein kommer credoutläggningen under rubriken: »Der nest maa mand ved denne maade sige den Christelige tro faar den Siuge» och avsnittet: »Effterdi at siuge Folck haffwe offte suore Fristelse» ...

<sup>1</sup>) Jfr H. Ehrencron-Müller, Forfatterlexikon, I, sid. 145.

Dessa stycken följas av »en tröstschrift av ganska speciell natur, En grundelig oc merckelig Trøst for dem, som ere fordømde til Døde, oc skulle affliffuis for deris misgerninger . . . författad av Dietrich själv» (sid. 119). Också denna skrift är hämtad ur Agend-Büchlein, och utgör där avsnittet: Trost wider die schand und den tod, i kapitlet: Wie man gefangene und zum todt verurtheylte unterrichten und trösten soll.

Därefter följer en avdelning med bibliska böner, vilka ytterst återgå på O. Brunfels Bettbüchlein. Åtminstone en av dessa böner har med säkerhet kommit in i den danska översättningen via Veit Dietrichs Einfältiger Vnterricht, nämligen Salomos bön om andliga gåvor (I Kon. 8: 57—58), som egentligen utgör ett utdrag ur en mer omfattande bön i Brunfels bönbok. Översättningen följer troget originalet.

Nästa avsnitt av Peder Tidemands Dietrich-översättning innehåller en samling »Christelige Bøner baade om Aandelige oc Legemlig nødtorfftighed«, vars ursprung förf. delvis lyckats lösa (sid. 121 f.f.). Härtill kan dock tilläggas, att nr. 24: En Bön at wi met glede kunde vente Herrens tilkommelse, och nr. 25: En betractelse oc Bön om den yderste Dom, återfinnas i Ein Christlich Bedeböck (1542)<sup>1</sup> under rubrikerna: Umne genade de thokumpst Christi mit fröden tho erwachten, och, Ein betrachtung des Jüngsten dages. Så är även fallet med nr. 27: En Bön oc betractelse i genuordighed, som i den nyssnämnda lågtyska bönboken är rubricerad: Ein ander gebet vnde betrachtunge yn wedderwericheit. Bönen nr. 26: En daglig bön for Börn om Aandeligt och timeligt, är Veit Dietrichs bön, Ein tegliches Gebet für die Kinder umb geistliches und Zeitliches i Einfältiger Vnterricht, 1549.

I omedelbar anslutning till denna böneavdelning kommer en annan samling: Collecter oc Christlige Bøner, som mand maa bruge i Messen. »Den i rubriken till denna böneavdel-

<sup>1</sup>) Om denna bönbok, se nedan sid 179.

ning med titeln: Viti Theo. Tydske Kircke skick, angivna förlagan måste med säkerhet anses vara Veit Dietrichs år 1543 utgivna gudstjänstordning», skriver Gierow (sid. 129 f.). Detta är en riktig förmodan. I Agendbüchlein är denna kollektsamling rubricerad: Collecten und deutsche Gebet, so man zur Mess und sonst singen oder lesen soll. Av kollekterna återfinnas nr. 1—32 i följd i Agendbüchlein. Bönerna nr. 33 och 34 stå i samma gudstjänstordning upptagna under kapitlet: Ordnung des Herrn Abentmals. Större delen av dessa kollekter gå tillbaka till Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning. Kollekten nr. 35 finns i Ein Christlich Bedeböck (1542) under rubriken: Inn angst unde noth wedder den Törcken.

Gierow har av naturliga skäl icke jämfört kollekthönerna i En enfoldig Vndervisning, med den direkta förlagan i Agendbüchlein. Han konstaterar, att Brandenburg-Nürnbergskyrkoordnings böner i flera fall ha befunnits för långa och därför förkortats, »om av Dietrich eller av Tidemand må alltså lämnas därhän» (sid. 132). En jämförelse visar i själva verket bestämda olikheter mellan kollekterna i Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning och i Agendbüchlein. Sålunda har Veit Dietrich tillsatt rubriker på flera böner, en anordning, som också möter i den danska översättningen. Det är icke Tidemand, som förkortat bönerna i Veit Dietrichs Agendbüchlein utan Veit Dietrich, som förkortat kollekterna ur Brandenburg-Nürnbergskyrkoordning. Att Tidemand följer det tyska originalet framgår av följande jämförelse:

*Tidemand.*

At Guds vilie kand ske.  
O Herre, Wi bede, giff oss altid  
naadelige en Aand, til at giøre och  
tencke huad som ret er, paa det at  
wi som icke kunde vere uden dig,  
kunde oc leffue effter dig . . .

*Dietrich.*

Das Gottes will geschehe.  
O, Herr, wir bitten, gib uns allzeit  
gnediglichen einen geyst, zu gedenc-  
ken unnd zu thun, was recht ist,  
auff das wir, die wir an dich nicht  
sein können, nach dir auch leben  
mögen . . .

Den lösning av skriften, *En enfoldig vndervisning*, som här framlagts, får sina konsekvenser på andra punkter av Gierows avhandling. I Palladius' översättning av J. Groschs Trostsprüche finns en bönesamling, som han möjligen vill tillskriva Veit Dietrich (sid. 96 f.). Dessa böner återkomma nämligen i Tidemands översättning, *En enfoldig undervisning*. Så mycket står emellertid klart, att denna bönesamling ej är med i Dietrichs *Einfeltiger Vnterricht*. Angående avsnittet: *Huorlunde huer Christen kand retteligen betracte Fader vor*, i *Summaria*, som år 1552 översattes till danska, säger Gierow, att den »möjligen» härrör från Veit Dietrich. Detta är icke endast möjligt utan säkert. Tidemands och Palladius' översättningar av denna Fader vår-parafras äro emellertid oberoende av varandra. Förf. utgår från, att Palladius återger originalets text mest exakt (sid. 207 f.). Utan tvivel är det tvärtom. Tidemands översättning ansluter sig närmare till det tyska originalet.

I senmedeltidens katolska kyrka utgjorde andaktsböckerna med titeln, *Hortulus animae*, en omtyckt läsning. Inom protestantismen sökte man skapa en ersättning för dessa andaktsböcker i form av evangeliska *Hortuli*. Boktryckaren Jürgen Rhaw i Wittenberg utsände sålunda år 1547 från sitt eget tryckeri en andaktsbok med titeln, *Hortulus Animae: Lustgarten der Seelen*, som år 1552 översattes til danska av Peder Tidemand. Såsom tysk förlaga har Gierow använt den rätt utförliga beskrivning av *Hortulus Animae*, som finns i H. Beck, *Die Erbauungsliteratur der evangelischen Kirche Deutschlands* (1883). På grundval av Becks skildring framhåller förf., att den tyska förlagan skulle sluta med en kort teckning av Luthers levnad och reformationens begynnelse (sid. 191 f.). »I den danska översättningen har i slutet infogats *De hellige Apostlers Symbolum*, i hwilcken vor Christelige Troes rette grund findis». Det är *credo*-utläggningen av Luther, som här avses. Tidemand är helt oberoende av

tidigare översättningar och följer originalet trognare än sina föregångare. »Den enda egentliga avvikelsen består däri, att Luthers tredelning av stoffet frångåtts, och att utläggningen i stället indelats i tolv artiklar«. Så långt förf.

Originalet finns emellertid i Kungl. bibl. i Stockholm i en upplaga av år 1548. Här upptages också det avsnitt, som förf. betecknar såsom ett tillägg i den danska översättningen: *Das Symbolum der heiligen Aposteln*, darin der grund unsers Christlichen Glaubens gelegt ist, ausgelegt durch D. Mart. Luther. Och detta symbolum är indelat i tolv artiklar.

Veit Dietrich fick en ökad betydelse för danskt fromhetsliv genom översättningarna av hans bägge skrifter, *Kinderpredig* och *Summaria*. Vid analysen av postillan, som översattes av Peder Tidemand till danska år 1556, har förf. använt ett ofullständigt exemplar av *Kinderpredig*, tryckt 1548. Något annat har icke varit »tillgängligt» för undersökningen. Men ett fullständigt exemplar, *Kinder Postilla*, tryckt i Wittenberg 1549 »durch Georgen Rhawen Erben», finns i Kungl. bibl. i Stockholm. Uppenbarligen har Tidemand vid översättningen använt 1549 års upplaga. Den danska översättningen innehåller efter S. Thomas-dag, »En almindelig form oc maade huorledis Folcket skal formanis til at bede effter Predickan«. Denna Form saknas i den upplaga, som förf. använt vid analysen, men finns i den tyska förlagan av år 1549: »Ein gemeine Form, wie zum beschluss der Predigt, das Volck zum gemeinen Gebet sol vermanet werden.«

År 1552 utkom Nic. Palladius' översättning av *Summaria*. Till denna andaktsbok, som innehåller kortfattade utläggningar över kyrkoårets evangelieperikoper, är fogad den kollektserie, vilken framför allt gjort Dietrichs namn känt för eftervärlden. Redan fyra år innan den liturgiska uniformiteten genomfördes i den danska kyrkan i och med *Alterbogen* 1556, som upptog Dietrichs böner

såsom alternativ till den äldre kollekträckan, introducerades dessa kollekter i Lunds stift.

»Den tyska originalupplagan av Summaria har ej varit tillgänglig«, skriver Gierow (Sid. 204 not 27). I stället har förf. använt Reus' utgåva av Summaria efter en upplaga i Nürnberg 1557, som emellertid saknar festdagsserien av kollekterna. Denna serie finns emellertid i en samling, utgiven av Otto Dietz, som bygger på den första upplagan av Veit Dietrichs Summaria 1546.

Den tyska originalupplagan (tryckt 1548) förvaras dock i Kongl. Bibl<sup>1</sup>. Synbarligen har N. Palladius såsom förlaga använt denna upplaga, som skiljer sig i flera avseenden från 1557 års utgåva, av vilken förf. haft ett utdrag, och även från den äldsta upplagan, 1546, på vilken Dietz' utgåva bygger. Det är tydligt, att 1548 års utgåva bearbetats av Dietrich själv.

»Märkligt är«, skriver Gierow, »att trettondagen kommit att utfalla i Nicolaus Palladius' översättning«. Den återfinnes nämligen i originalets serie (sid. 201 f.). Det är riktigt, att dagen står upptagen i 1557 års upplaga. Däremot saknas den i upplagan av år 1548. Att Palladius' i sin danska översättning utelämnat trettondagen beror säkerligen på att han följt 1548 års upplaga.

Om Gierow hade använt originalupplagan, skulle flera av de avvikelser, som han påtalar, fått en naturlig förklaring. »I den tyska upplagan finnes icke någon bön för den helige Mattias' dag. Däremot finnes en sådan i Kinderpredig. I den danska översättningen förekommer emellertid för denna dag såväl en betraktelse över den sistnämnda text (Matt. 11:25—30) som en därtill knuten bön. Denna sistnämnda är oberoende av bönen i Kinderpredig och nästan ordagrant likalydande med den närmast därpå följande, till betraktelsen för Marie bebådelsedag knutne bönen« (sid. 204, jfr sid. 214 not 57). Det är riktigt, att

<sup>1</sup>) Förf. hade alltså ej behövt skriva till Nürnberg för att där göra förfrågningar om 1548 års upplaga av Summaria (sid. 204 not 27).

Dietz utgåva saknar Matthias' dag, men däremot finnas både betraktelsen och bönen på nämnda dag i 1548 års upplaga av Summaria. Där har Palladius synbarligen hämtat den.

En annan avvikelse kan enligt Gierow iakttagas beträffande texterna, utläggningarna och bönerna till 1 och 2 sönd. e. tref., »vilka av Nicolaus Palladius äro sinsemellan utbytta i jämförelse med originalet. Denna omkastning har säkerligen icke skett av en tillfällighet utan torde sammanhånga med den ordning, i vilken texterna stå i evangelieboken» (sid. 204, jfr sid. 230). »Omkastningen» av texter, utläggningar och böner på de nämnda dagarna förklaras dock helt av det förhållandet, att N. Palladius uppenbarligen använt 1548 års upplaga, som har precis samma anordning som den danska översättningen.

Till Summariaöversättningen är tillagd en bönesamling, som kompilerats av Nicolaus Palladius själv. Först kommer en »Tacksigelse», som Gierow avtrycker (sid. 205), ett skriftermål och en bön om syndernas förlåtelse. Källan för dessa böner är Mickael Coelius' *Wie ein Christ Gott teglich dancken, seine sünde beichten und beten sol*. Till denna för den danska bönelitteraturen ytterst betydelsefulla bönbok återkomma vi längre fram. Tacksägelsen är ordagrant översatt från Coelius' skrift:

*Coelius.*

Dancksagung.

Ich dancke dir, mein himlischer Vater, durch Jhesum Christum deinen lieben Son, das du Himmel, Erd und alle Creaturen durch deine Göttliche gewalt hast geschaffen, durch deine Weisheit regierest und erhebst, durch deine Veterliche Göttliche güte, gnade und barmhertzigkeit austeilest, zum dienst Menschlichem Geschlechte ...

*Palladius.*

Tacksigelse.

Jeg tacker dig min himmelske Fader, ved Jesum Christum, din kiære Søn, at du haffuer met din guddomelig mact, skabt Himmel oc Jord, oc alle Creature oc met din vished och faderlig guddomelig godhed vddeler dem til Menniskens slectis nytte oc tienstactighed ...

Som sista avsnitt i Palladius' bönesamling och i hela Summariavolymen följer »Huorlunde Christne skulle daglige bede, huer i sit kald«. »Vilken förlaga Nicolaus Palladius haft till denna sista bönesamling, har icke kunnat fastställas«, skriver Gierow (sid. 209). I senare skrifter såsom P. Tidemands stora bönbok av år 1563 har förf. återfunnit flertalet. Samtliga dessa böner — utom två — ha emellertid hämtats ur Coelius' andaktsbok. Ett enda exempel lämnas här på översättningens förhållande till originalet:

*It Börns bön*

O Euige barmhertige gode Gud,  
som haffuer skabt mig til it Men-  
niske, oc fornumstigt Creature, oc  
ladet mig fødte her paa Jorden, oc  
befalit mig at ære min fader oc  
moder, giff mig it lydactigt hierta  
mod dem, at ieg maatte kende dem  
at vere skickede i din sted til at  
regere mig ...

*Gebet eines Kindes.*

O Ewiger, Barmhertziger, gütiger  
Gott, der du mich einen Menschen  
und vernüfftige Creatur hast ge-  
schaffen, und auff erden lassen  
geboren werden, mir auch befohlen,  
meinen Vater und mutter zu ehren.  
Gib mir ein verstendig und gehor-  
sam Hertz gegen jnen, das ich  
sie an deine stat mir zugeordent  
erkenne, mich zu regieren ...

Nic. Palladius' Summariaöversättning fick betydelse för Alterbogen av år 1556, som utgavs av Peder Palladius. Alterbogen var ett led i arbetet på att skapa uniformitet på det liturgiska området. Vid sidan av perikopserierna utgöra de båda kollektböneräckorna Alterbogens huvud-innehåll. De äro också föremål för Gierows intresse.

Den gamla kollektserien, som går tillbaka på det katolska missalet, fanns tidigare i dansk översättning på två håll, i Frans Vormodsens Een gantske nyttelig ... Handbog, 1539, och i Hans Tausens En Ny Psalmebog, 1553. Bägge översättningarna äro oberoende av varandra. Peder Palladius har för Alterbogens första kollekträcka »genomgående« begagnat psalmbokens översättning (sid. 223). Och denna översättning skall först bli föremål för vårt intresse.

Kollektserien i Tausens psalmbok har synbarligen före-

legat redan 1544, då en första upplaga utkom, av vilken något exemplar dock ej är bevarat. Man kan emellertid fråga sig, hur forskningen bedömt denna översättning.

C. T. Engelstoft framhåller, att Tausens kollekter »baerer Præg af en selvstændig Bearbejdelse af den latinske Original, hvorved Sproget har vundet betydeligt»<sup>1</sup>. Enligt P. Severinsen är översättningen av kollekterna i den Tausenska psalmboken en annan än den tidigare »og gennemgaaende en bedre»<sup>2</sup>. Slutligen betonar Gierow såsom ett karakteristikum för kollektserien i 1553 års psalmbok, att den i långt högre grad än Haandbogen 1539 håller sig till förlagan, »det romerske missalet i någon av dess danske gestalter» (sid. 180). Gentemot den föregående forskningen skulle nu den frågan kunna ställas: Har verkligen kollektserien i den Tausenska psalmboken översatts direkt från det katolska missalet?

Lis Jacobsen har stannat inför en fras i kollekten på tredje dag påsk i psalmboken av år 1553. Det heter här:

Vnde dine Tienere ath beholle det Sacrament i *leffuendet*, som de i Troen haffwe undfanget. »Ordet leffuendet er aabenbart en Kontamination af Participiet leffuende og Substantivet leffnet, og dette mærkelige Ord, der sikkert ikke har haft mere Hjemmel i Datidens Sprog end i Nutidens, gaer uforandret over i Alterbogen 1556»<sup>3</sup>. En förklaring till detta »märkelige» ord kan måhända givas, om man jämför kollekten på tredje dag påsk i den Tausenska psalmboken med kollekten i en lågtysk bönbok, Ein Christlich Bedeböck, som redan tidigare omnämnts:

<sup>1</sup>) C. T. Engelstoft, Liturgiens eller Alterbogens och Kirkerituals Historie i Danmark, sid. 163.

<sup>2</sup>) P. Severinsen, Dansk Salmedigtning i Reformationstiden (Kirkehist. Saml. R. 5, bd. 2), sid. 283. Lis Jacobsen (Af Alterbogens Krønike i Theol. Tidsskrift for den danske folkekirke, R 3, bd. 9, sid. 35 f.) säger på tal om psalmbokens kollekter: »Hvem denne i øvrigt lidet tilfredsstillende Oversættelse skyldes, er det næppe muligt at afgøre».

<sup>3</sup>) Peder Palladius' Danske Skrifter, bd. 3, sid. 317.

*Psalmboken.*

O Almectige Gud, som altid forøger  
din Menighed met Ny Christnis for-  
merelse, Vnde dine Tienere, ath be-  
holle det Sacrament i *leffuendet*  
som de i Troen haffue vndfanget . . .

*Ein Christlich Bedeböck.*

O Here Godt de du dyne vorsame-  
linge altydt mit einer nyen gebort  
vormerest, vorlene dynen denern,  
dat Sacrament der döpe *im leuende*  
tho holden, welck se dorch den  
gelouen entfangen hebben . . .

Likheten mellan de bägge texterna är stor icke endast  
beträffande det omdiskuterade ordet utan också i övrigt.  
Det förefaller alltså, som om kollektbönen skulle ha  
översatts från en lågtysk kollektsamling, som i sin tur  
återgår på det medeltida missalet.

Det finns andra exempel, som peka i den riktningen, att  
nästan hela kollektserien i psalmboken 1553 bygger på  
den nämnda lågtyska bönboken. Rubrikerna över de bägge  
kollektsamlingarna förete sålunda en viss överensstäm-  
melse:

*Psalmbogen.*

Her effter følger alle Søndagers oc  
Høytiders retskaffne Collecter oc  
bøner, Som læsis i den hellige Kir-  
cke det gantske Aar om kring . . .

*Ein Christlich Bedeböck.*

Collecten edder Bede der hilligen  
kercken up alle Sundage vnd Feste  
des Heren, vnde der vornemesten  
hilligen dorch dat gantz jaer . . .

Med avseende på kyrkoårets övriga kollekter skall här  
några stickprov givas till belysning av överensstämmelsen  
mellan texterna:

*1 sönd. i advent.**Psalmbogen.*

O, Herre, wi bede, opueck din mact  
och kom. Ath wi maatte met din be-  
skermelse befriis fra de vaader,  
som oss offuerhenge for vaare Syn-  
der. Och wi maatte met din be-  
frelse varde Salige, Du, som  
leffuer och Regnerer . . .

*Ein Christlich Bedeböck.*

Wy bidden dy O Here, erwecke dy-  
ne krafft unde kum, dat wy wan  
anstanden farlicheiden unser sünde  
dorch dyne beschermynge erlöset,  
und dorch dyne erlösing erholden  
unde salich werden. De du leuest  
unde regerest . . .

På 1 sönd. efter heliga tre konungars dag återfinnes psalmbokens kollekt i den tyska förlagan på 2 sönd. efter heliga tre konungar:

*Psalmbogen.*

O Allmechtige euige Gud, som styrer alle ting baade i Hiemmelen oc paa Jorden, hör mildelige dine folchis Bøner, oc giff fred i vore tider . . .

*Ein Christlich Bedeböck.*

Allweldige ewige Godt, de du beide hemmelsche unde erdesche dyngeregerest, erhör gnedichliken de bededynes volckes, unde giff dynen frede tho unsen tyden . . .

*2 sönd. i fastan.*

O Gud, som seer at wi ere omectige til alt gaat, Beuare oss induortis oc uduortis, at wi maa befriis fra all genuordighed paa Legemet, oc rensis fra alle onde tancker i hiertet . . .

O Here Godt de du süst, dat wy wan al unser krafft nichts vormögen, bewar uns inwendich unde uthwendich, dat wy vor aller wedderwerdicheit am lyue beschermet, unde van bösen gedancken am herten gereiniget mögen werden . . .

*St. Peders dag i fängelset<sup>1</sup>.*

O Gud, som lod S. Peder Apostel lössis aff fengsel, och oskad heden komme, Wi bede, loss vore synders baand oc udluck formildede fra oss alt det ont er . . .

O Here Godt, de du den hilligen Apostel Petrum van der gefencknisse erlöset, ungeqwesset hefft hen lathen gaen, wy bidden, uplöse de bende unser sünden unde wende gnedichlick van uns alle dat uns schaden macht . . .

---

<sup>1</sup>) Gierow framhåller, at Haandbogens nyårskollekt återfinnes i psalmboken, »som emellertid har ytterligare en kollekt, ingendera går tillbaka på Missalet» (sid. 179). Den första nyårskollekten är upptagen i Ein Christlich Bedeböck, medan den andra har vissa likheter med en nyårskollekt i M. Coelius' bönbok: Auff das wir dadurch von der vermaledeuung des Gesetzes erlöset werden . . .

Ath wi aff Louens formaledidelse maa bliffue euige befride . . .

*6 sönd. efter trefaldighet.*

O krafftige Gud, huess alt det er,  
som er aller bæst, Indplanter i  
vore bryst dit naffns kerlighed,  
oc giff Gudelighedz forøgelse i oss,  
At du ville opelske de tingest,  
som gode ere, och de tingest, der  
opelskede ere du ville dem i Gude-  
ligheds forarbeydring beuare, Ved  
vor . . .

O starcker Godt, des dar gantz ys,  
wat dar am allerbesten ys, plante  
ynn unse herten de leue dynes  
namens, unde giff dat wy jnn der  
Goddtenstlicheit thonemen, dat du  
wat gudt ys jnn uns upfödest, unde  
dat upgefödt ys jnn vlyte unde  
thoneginge der fromicheit bewa-  
rest, Dorch unsen . . .

*Mikaelidagen.*

O Gud, som met een underlig skick  
bestiller Englers oc menniskers  
tjänister, Giff det veluillige, at  
huilcke som i Hiemmelten altid for  
dig staa och tjæne, Maa her paa  
Jorden vort Liff beskerme, Ved  
vor Herre Jesum . . .

O Here Godt, de du wunderliker  
wyse der Engelen unde minschen  
denst vorschaffest, vorlene gne-  
dichlich, dat van den, de vor dy  
alle tydt im hemmel tho denste  
staen, ock up erden unse leeuent  
beschermet werde. Dorch unsen  
Heren . . .

*19 sönd. efter trefaldighet.*

O Altmectige oc barmhertige Gud,  
Udløck formildede alle ting, som  
oss ere emod, Ath wi ledige baade  
i Siaelen och Legemet, maa de  
tingest, som dig til höre met fri  
hierter udrætte, Ved vor Herre . . .

O allmechtige barmhertige Godt,  
affwende gnedichlick van uns alle  
wedderwerdichkeit, up dat wy  
beide am lyue unde der seelen ferdig  
unde unuerhindert de dyngde de  
dyne synt mit fryen unde willigen  
herten vullenbrengen. Dorch unsen  
Heren . . .

Psalmbokens kollekträcka följer uppenbarligen icke det romerska missalet vi någon av dess danska gestalter. Synbarligen har den översatts till danska via en lågtysk bönbok. Att de tyska biblioteken äro stängda omöjliggör emellertid en mer allsidig undersökning av detta problem<sup>1</sup>.

<sup>1</sup>) Frågan om den svenska evangeliebokens kollekter ha översatts direkt från latinet eller förmedlats via tyska samlingar, borde tagas upp till behandling. Jfr t. ex. Dominica II. post. oct. Epiphanie i Een liten Songbok, 1553 med 3 sönd. efter trettondagen i Ein Christlick Bedeböck.

Med Ein Christlick Bedeböck föreligger en bönesamling, som skulle ha haft betydelse vid en undersökning av den allmänna kollekttraditionen före Veit Dietrich och Coelius. Varken Althaus eller Gierow känner den. Boken, som förvaras i Kongl. Bibl., är tryckt i Magdeburg 1542 och utgör den andra upplagan<sup>1</sup>. Magdeburg hade såsom Gierow visat stor betydelse för den danska bokmarknaden (sid. 402 f.). Att en tidigare upplaga utkommit framgår tydligt av titelbladet: »nu alle wedderumme mit vlite auerseen, gebetert, unde veelfoldich vormeret«. Enligt förordet hade bönerna översatts ur flera andra bönböcker till nytta för »den simpelen unde eynfoldigen«, som icke förstodo latin.

Bönboken har ett mycket rikhaltigt innehåll. Utom kollekt på söndagar och fester, möta här böner för martyrer och bekännare och helgon. En särskild samling kollekt finnas »vor alle stende« liksom också bibliska böner: »Bede der hilligen Veders beide des olden unde nyen Testamentes« jämte en ny serie kollekt vid Kristi födelse, uppståndelse, himmelsfärd. etc. Kasuistiken är mycket framträdande. Man finner här böner, när man släcker ljuset, tvättar händerna, när klocken slår o.s.v. Det medeltida inslaget är påfallande. Bönboken präglas i hög grad av devotio moderna-fromheten.

Den första kollektserien i Alterbogen 1556 har alltså hämtats från den Tausenska psalmboken, vars kollekt-räcka i sin tur synbarligen översatts från det katolska missalet via en tysk kollektsamling. Gierow har icke närmare gått in på Alterbogens första serie. Lis Jacobsen gör däremot flera intressanta påpekanden<sup>2</sup>. »Paa nogle Dage har Alterbogen erstattet Salmebogens Kollekt med en helt anden Kollekt«. Psalmbokens kollekt på fastlagssöndagen svarar till missalets, »mens Alterbogens Kollekt er af ukendt Oprindelse«. Detsamma gäller kollekten på 1 sönd. efter

<sup>1</sup>) C. Borchling och B. Claussen, *Niederdeutsche Bibliographie*, 1, sid. 615 (nr. 1363), jfr M. Hasse, *Magdeburger Buchdruckerkunst*, sid. 41.

<sup>2</sup>) Peder Palladius' *Danske Skrifter*, bd. 3, sid. 316 f.

påsk. Psalmbokens kollekt bygger här på det medeltida missalet. Slutligen omtalar Lis Jacobsen, att Alterbogen »meddeler Kollektter till 25—27. Søndag efter Trinitatis, hvilke Dage ikke er medtaget i Salmebogen»<sup>1</sup>. Det finns alltså några olikheter mellan psalmboken och Alterbogen. Men beträffande de allra flesta kollektter följer Alterbogen texten i psalmboken. Emellertid är det möjligt att även lösa de okända kollekternas ursprung, där Alterbogen går utöver psalmboken.

Fastlagssöndagen kollekt i Alterbogen 1556 återfinnes i M. Coelius' *Wie ein Christ Gott teglich dancken . . . sol på 4 sönd. i advent.*

*Coelius.*

Lieber Here und Heiland Jhesu Christe, Wache auff durch deine Göttliche gewalt und erscheine mit deiner stercke, Auff das, was uns unserer sünden halben hindert, wir von denselben durch deine Menschwerdung erlöset, ewig selig werden, Der du lebest und regierest . . .

*Alterbogen 1556.*

O Kære Herre oc frelsere Jhesu Christe, vaage op formedelst din Guddommelige mact, oc obenbare dig met din styrcke, Paa det wi kunde formedelst din Mandoms anammelse forløsis fra det som forhindrer oss paa vore synders vegne, oc bliffue til euig tid salige, Du som leffuer oc regnerer . . .

I något stilistiskt ändrad form är denna kollekt upptagen i den reviderade Alterbogen på 4 sönd. i advent.

Även kollekten på 1 sönd. efter påsk finner man i Coelius' andaktsbok — här dock på 2 sönd. efter påsk:

<sup>1</sup>) P. Severinsen (Dansk Salmedigtning i Reformationstiden, sid. 283) skriver: »I sin Alterbog 1556 har P. Palladius paa faa Undtagelser naer benyttet Salmebogens Kollektter. I Slutningen af Trinitatistiden har han dog bearbejdet enkelte af dem«. Engelstoft (o. a. a. sid. 165.) skriver med anledning av de okända kollekterna i Alterbogen: »Snarest skulde man vel troe, at disse sidste var Palladii eget Værk, men ligesom de bære Præg af Oversættelse fra Latin, saaledes seer man af et andet Factum, at Palladius' ikke var tilbøielig til at forøge Colleccternes Tal med egne Frembringelser, thi hvor han savnede Collecter til den anden Række, som han tilføiede og som vi strax skulle nærmere omtale, tog han dem blandt de allerede anbragte, saa at adskillige forekomme to Gange.«

*Alterbogen.*

Barmhertige ewige Gud, Himmelske Fader, du som ydmygede din elskelige Søn indtil Kaarssens død, Paa det hand skulde oprette oc forløse verden, som laa forderffuen oc fordømt, Giff dine tro Menniske, at huilcke du nu haffwer forløst fra døde, de kunde glæde sig met dig euindelige, formedelst den samme din Søn Jhesum Christum . . .

*Coelius.*

Barmhertziger Ewiger Gott, himlischer Vater, der du deinen lieben Søn gedemütiget hast, bis inn den todt des Creutzes, Auff das er die Welt so verdorben, und verdampft lag, auffrichtet und erlösete, Gib deinem Gleubigen, das, die du nu vom Tod hast erlöset, sie in ewigkeit sich mit dir frewen, Durch denselbigen deinen Søn Jhesum Christum . . .

På samma sätt stå kollekterna på 25—27 sönd. efter trefaldighet upptagna i Coelius' bönbok. Den 25 sönd. återfinnes på 23 sönd. efter trefaldighet:

*Alterbogen.*

O Barmhertige ewige Gud, himmelske Fader, Wi bede, at du vilt naadelige forløse dit folck aff deris synders baand, i huilcke wi ere faldne aff skrøbelighed, Paa det wi uden vore fienders fryet kunde tiene dig i retsindig retferdighed oc hellighed, al vor liffs tid, Ved Jhesum Christum vor Herre . . .

*Coelius.*

O Barmhertziger, Ewiger Gott, himlischer Vater, wir bitten, du wolest dein Volck gnedig erlösen, aus den banden jrer Sünde, inn welche wir aus schwachheit sind gefallen, Auff das wir one furcht für unsern Feinden, dir dienen, inn rechtschaffener gerichtigkeit und heiligkeit unser lebenslang, Durch Jhesum Christum unsern Herrn . . .

På den 26 sönd. har Alterbogen övertagit Coelius' kollekt på den 24 sönd. efter trefaldighet:

*Alterbogen.*

Herre almectige Gud, himmelske Fader, Betee oss arme syndere din miskundhed, at, effterdi wi icke kunde forlade oss paa nogen vor egen fortienste men i alle maade fortuile derpaa, icke skulle falde i din strenge dom, men formedelst din naade oc barmhertighed Forlös der fra, formedelst din Søn vor Herre Jhesum Christum . . .

*Coelius.*

Herr Allmechtiger Gott, Himlischer Vater, Erzeige uns armen Sündern deine barmhertzigkeit, das, die weil wir keins unserer Verdienst furwenden, sondern an denselben allen verzagen müssen, nicht in das urteil deines gerichtts fallen, sondern durch deine gnad und Barmhertzigkeit, daoun erlöset werden, Durch Jhesum Christum deinen Søn unsern Herrn . . .

Kollekten på 27 sönd. har P. Palladius hämtat från den 25 sönd. efter trefaldighet i Coelius' andaktsbok:

*Alterbogen.*

Barmhertige euige Gud himmelske Fader, Wi bede dig, at du vilt opwecke oss, at wi met al flid kunde vandre Christelige i gode gerninger oc altid bestyrckis formedelst dig oc befindis i al Gudelighed, Ved vor Herre Jhesum Christum . . .

*Coelius.*

Barmhertziger, Ewiger Gott, himlischer Vater, Wir bitten, du wollest uns auffwecken, auff das wir mit allem fleis in guten wercken Christlich wandeln, Auff das wir allezeit durch dich gestercket, in aller Gottseligkeit erfunden werden, Durch Jhesus Christum unsern Herrn . . .

Man kan alltså fastställa, att Coelius' kollektssamling haft betydelse för den första kollektserien i Alterbogen av år 1556.

Den andra kollekträckan i Alterbogen 1556 innebar något helt nytt i den danska kyrkans gudstjänstordning. Den går tillbaka på Veit Dietrich. Redan 1931 påvisade S. Estborn — mot Lis Jacobsen — i en uppsats, att den nya kollektserien införts i Alterbogen från Nic. Palladius' danska översättning av Dietrichs *Summaria*, 1552<sup>1</sup>. Gierow, som vidare utför Estborns resultat, uppställer också en tabell över källorna till Alterbogens andra kollektserie (sid. 231 f.). De flesta kollekterna härröra från *Summaria*. Några ha dock för Gierow okänt ursprung.

Trettondagens kollekt finns i Coelius' andaktsbok. Så är också fallet med den till nattvardsliturgien hörande bönen, Wi tacke dig Herre Almectigste Gud, at du met disse salige gaffwer . . ., som ytterst går tillbaka till Luthers Deutsche Messe. Den står hos Coelius bland bönerna »nach der austeilung des Sacraments«. Kollekten på tredje dag påsk, som saknas i *Summaria*, återgår såsom Gierow visat till Deut-

<sup>1</sup>) S. Estborn, Den svenska evangeliebokens andra kollektserie sid. 110 noten (i Tidskrift för kyrkomusik och svenskt gudstjänstliv, 1931). Jfr Bjørn Kornerup, Hvem skyldes Oversættelsen af de nye Kollekter i Alterbogen af 1556? sid. 45 f. (i Kirkehist. Samlinger, 6 R. VI, 41 ff.).

sche Messe. Den upptages emellertid ordagrant i Coelius' kollektserie »am heiligen Ostertage». Coelius har, såsom senare skall visas, utnyttjat många av Luthers kollekter. Ej heller kollekten på tredje dag pingst är med i Summaria. Den har synbarligen också hämtats från Coelius' andaktsbok, där den återfinnes »am Pfingstmontag». Överensstämmelsen mellan texterna framträder tydligt vid en jämförelse:

*Alterbogen.*

O Almægtige barmhertige Gud, du som haffwer giffwit Apostlene din hellig Aand, Giff oss ocsaa den samme Aand, at rettelige paakalde dig, oc at wi kunde bliffue bøn-hörde i det som wi bede om, oc giff din Kircke fred, formedelst din kære Søn vor Herre Jesum Christum . . .

*Coelius.*

Almechtiger Barmhertziger Gott, der du den Aposteln deinen heiligen Geist geben hast, Verleihe uns auch denselben Geist, dich wahrhafftig anzurufen, und was bitten, das wir erhört werden, und gib deiner Kirchen friede, Durch Jhesum Christum unsern Herrn . . .

De flesta av de okända kollekterna ha sålunda uppenbarligen förmedlats till Alterbogen genom Coelius' kollekt-samling.

Beträffande kollekterna på den 26 och 27 sönd. efter tref. framhåller Gierow, att de saknas i Summaria och sålunda härstamma från »annan källa» (sid. 233). Alterbogens andra serie, som är rubricerad: »Oc under tiden denne», upptager emellertid inga kollekter på nämnda söndagar. Det är alltså orimligt att tala om »annan källa» för böner, som ej existera.

År 1560 avled Peder Palladius, Själlands förste superintendent, och fick till efterträdare Hans Albertsen, som snart efter sitt ämbetstillträde grep sig verket an att förbättra gudstjänstordningen. År 1564 föreligger resultatet av detta Hans Albertsens liturgiska reformarbete i en reviderad upplaga av Alterbogen. Denna upplaga finns dock ej bevarad i fullständigt skick, men sannolikt har Alterbogen 1564 oförändrat omtryckts i

den fullständiga upplagan av år 1574. Av Hans Albertsens förord framgår, att han synnerligen lagt vikt vid kollekternas revidering.

Gierow framhåller, att den första kollekträckan, som P. Palladius för Alterbogen 1556 närmast hämtat från psalmboken, i Albertsens reviderade Alterbog »delvis föreligger i grundligt överarbetat skick». Den följer icke den latinska förlagan så nära som Alterbogens första upplaga (sid. 237). Man ger emellertid »en fullständigt felaktig bild» av det revisionsarbete, som den äldre kollektserien i Alterbogen underkastades före utgivandet av den nya Alterbogen, när man med Engelstoft säger, att den nya upplagan på enskilda ställen självständigt har förbättrat den första kollektserien hos Palladius eller när man såsom Lis Jacobsen talar om en helt ny översättning av de gamla katolska bönerna. Jämför man kollektserierna i Alterbogen 1556 resp. 1574 finner man alla gradationer av bearbetning. »I många fall är texten i det närmaste oförändrad, i många ha däremot tydliga förändringar vidtagits. I ytterligare ett flertal fall äro olikheterna så påfallande, att det knappast är möjligt att skönja en gemensam förlaga bakom de båda texterna. De äro som variationer på samma tema. Och det är närmast orimligt att i dessa fall tala om en nyöversättning av missalets gamla kollekter. Därtill ligga texterna i den reviderade Alterbogens första kollektserie många gånger alltför fjärran missalets» (sid. 239 f.). Så långt Gierows uppfattning om den första kollekträckan.

Den frågan inställer sig nu: Om den Tausenska psalmbokens kollekter förmedlats från missalet via en tysk samling, ligger det då icke nära till hands att förmoda, att något liknande skett vid revideringen av Alterbogen? Och härvid kan det vara lämpligt att närmare redogöra för den tidigare ofta nämnda andaktsboken av Coelius.

Hovpredikanten i Mansfeld, Mickael Coelius utgav förmodligen redan på slutet av 1540-talet en andaktsbok med

titeln, Ein Gülden Kleinot<sup>1</sup>. De senare upplagorna ha dock en annan titel, Wie ein Christ Gott teglich dancken, seine sünde beichten, und beten sol, Auch die Episteln und Evangelia ubers gantze Jar, und auff ein jtzlich ein Gebet, daraus man den Verstand derselbigen nemen kan, Mit vielen Christlichen Gebeten, fur alle Stende und not Gott anzuruffen, gebessert und gemehret.

Coelius' bok, som ofta utnyttjats av senare bönesamlingar, upptager tre kollektträckor. Värdefullast är den första serien från det katolska missalet. »Hier zeigt sich Cölius als Meister, der (von Luther abgesehen) alle ähnlichen Versuche, wie die von Georg Witzel in den Schatten stellt. Niemanden ist die schwierige Aufgabe besser gelungen, die lateinischen Texte nicht nur in deutsches Idiom umzusetzen, sondern auch dem evangelischen Verständnis anzupassen unter Wahrung ihrer kurzen lapidaren Form«. Althaus har alltså en hög uppskattning av den första kollektträckan i Coelius' bönesamling. Däremot betraktar han den andra serien, författad av Coelius själv, såsom värdelös. Den saknar en pregnant bönekaraktär. Slutligen upptager Coelius som en tredje serie de Dietrichska evangeliekollekterna.

Utom kollektserierna upptager Coelius' bok 65 andra korta kollekter, »die das Leben des Christen mit seinen wichtigsten Anliegen umspannen«. Denna anordning av böner med hänsynstagande till enskilda stånd, en begynnande bönekasuistik, skulle snart få ännu större betydelse. I många avseenden har Coelius haft Veit Dietrich till förebild. Hans böner utmärkas icke av några djupsinniga tankar men ge uttryck för en sund lutherdom. Coelius' bönesamling har haft betydelse icke minst för J. Habermanns Christliche Gebett, som i sin tur spelat en viktig roll i de nordiska ländernas andaktsliv. Endast enstaka böner ha upptagits av agendorna<sup>2</sup>.

<sup>1</sup>) För det följande, se Althaus, Forschungen, sid. 56 f.f.

<sup>2</sup>) Althaus, o. a. a. sid. 114, 126, 197 f.

Det är betecknande för Coelius, att han så gott som ordagrant övertagit flera av Luthers kollekter<sup>1</sup>. Lutherkollekten på 1 sönd. i advent har han placerat på 2 sönd. i advent. Andra Lutherkollekter ha kommit till användning på juldagen, kyndelsmässodagen, påskdagen, Kristi himmelfärdsdag, pingstdagen och trefaldighetssöndagen. Kollekten på långfredagen: Barmhertziger, Ewiger Gott, der du deines eigen Sones nicht verschonet hast . . . återfinnas hos Coelius »am stillen Freitag«. Även Luthers andra passionskollekt upptages hos Coelius på långfredagen: »Gebet nach der Predigt«.

Ett exemplar av Coelius' bönbok finns i Kongl. Bibl. I dedikationsepisteln, undertecknad den 26 april 1556, omtalar Coelius, att han tidigare skrivit »ein Betbüchlein«, som nu hade utvidgats. Coelius' bönesamling, som redan haft betydelse för Nic. Palladius' Summaria-översättning och även skymtat i P. Palladius' arbete på Alterbogen 1556, kom att spela en ännu större roll för den reviderade Alterbogen.

Gierow påpekar, att den reviderade Alterbogens kollekt på juldagen, Kristi himmelfärdsdag och pingstdagen i detalj följer Luthers bearbetningar av missalets kollekter (sid. 237 f.f.). Men dessa kollekter finnas, såsom redan nämnts, upptagna i Coelius' andaktsbok. Överensstämmelsen är därför ordagrann mellan Coelius och den reviderade Alterbogen, en överensstämmelse, som sedan — med smärre undantag — sträcker sig över hela kollektserien.

Lis Jacobsen anför såsom bevis på att de gamla kollekterna blivit »grundigt gennemarbejdade« kollekten på 1 sönd. i advent. En jämförelse lämnas här mellan de bägge altarböckerna och Coelius på nämnda söndag:

---

<sup>1</sup>) Luthers kollekter äro avtryckta av P. Drews i Beiträge zu Luthers liturgischen Reformen, sid. 81 f.f.

*Alterbogen 1556.*

O Herre Gud himmelske Fader, wi bede dig, opweck din mact oc kom oss til hielpe, at wi maatte met din beskermelse befrijs fra de vaader, som oss offuer henge for vore synder, Oc wi maatte met din befrelse vorde salige. Du som leffuer . . .

*Den reviderade Alterbogen.*

O Herre Jesu Christe, opueck din Guddommelige mact, oc kom oss til hielp at wi formedelst din beskermelse kunde befrelsis fra den Straff, som wi vel haffue fortient met vore Synder, oc formedelst din tilkommelse bliffue salige. Du som leffuer . . .

*Coelius.*

Herr Jhesu Christe, Erscheine durch deine Göttliche gewalt und hilff, das wir von der woluerdientenstraff unserer sünde halben, erlöset, durch deine zukunfft selig werden, Der du lebest . . .

Ytterligare några stickprov skola här tagas till belysning av den reviderade Alterbogens beroende av Coelius' bönbok:

*Sönd. efter jul.**Alterbogen 1556.*

O Allmectigste ewige Gud, styre oss oc vore handel i velbehaglighed, At wi maatte i din elskelige Söns naffn bliffue rige i gode gerninger, Ved den samme vor Herre Jesum Christum, som met dig lifuer oc regnerer . .

*Den reviderade Alterbogen.*

O, Ewige Gud, styr vore veye, at wi kunde vandre effter din vilie, oc for din elskelige Söns skyld voxe oc forfremmis i it gudeligt leffnet, huilcken som met dig leffuer oc regnerer . . .

*Coelius.*

Ewiger, Allmechtiger Gott, richte unsere wege, das wir wandeln nach deinem willen, und wir umb deines lieben Söns willen in gutem leben wachsen und zunemen, der mit dir regiert . . .

*5 sönd. efter heliga tre konungar.**Alterbogen 1556.*

O Herre beuare din Hussinde i en idelig gudelighed, At den, som forlader sig paa din himmelske naadis eniste haab, maa

*Den reviderade Alterbogen.*

O Euige Barmhertige Gud, Himmelske Fader, Wi bede dig, at du formedelst din Naade, wilt beuare dine tro

*Coelius.*

Ewiger, barmhertiger Gott, himlischer Vater, Wir bitten dich, du wollest deine Gleubigen durch deine Gnade schützen, und dieveil

altid met din besker-  
melse beuaris, Ved vor  
Herre Jesum Christum,  
som met dig leffuer och  
regnerer . . .

Christne, och effterdi  
wi aleniste forlade oss  
paa din foriættelse och  
Barmhiertighed, Lade  
oss ocsaa altid finde be-  
skermelse hoss dig, For-  
medelst vor Herre Je-  
sum Christum, som met  
dig leffuer oc regne-  
rer . . .

wir allein auff dein  
Zusag und Barmhert-  
zigkeit trawen, geben,  
das wir auch schutz  
allezeit bey dir fin-  
den. Durch Jesum Chri-  
stum unsern Herrn . . .

### *Annandag pingst.*

O, Gud, som gaffst dine  
Apostler den hellig  
Aand, Unde dine Folck  
sin Gudelig bedelsis  
udrettelse, At huilcke  
du haffwer giffwit Tro-  
en, du ville oc giffue  
dem Fred, Ved vor  
Herre Jesum Christum  
. . .

O Allmectige barm-  
hiertige Gud, du som  
gaffst Apostlene din  
hellig Aand. Giff oss  
ocsaa den samme Aand  
at wi kunde rettelige  
paakalde dig, oc bliffue  
bønhørde i det wi bede  
om, oc giff din Kircke  
fred, Formedelst Je-  
sum Christum din Son  
vor Herre . . .

Almechtiger Barmhert-  
ziger Gott, der du den  
Aposteln deinen heili-  
gen Geist geben hast,  
Verleihe uns auch den-  
selben Geist, dich wahr-  
haftig anzurufen und  
was wir bitten, das wir  
erhört werden, und gib  
deiner Kirchen friede.  
Durch Jhesum Chri-  
stum unsern Herrn . . .

Man observerar, att redan Alterbogen 1556 upptager  
Coelius' kollekt i den andra serien på tredje dag pingst.  
På samma ställe återkommer den i den reviderade Alter-  
bogen, som alltså har samma kollekt på annandag pingst  
i första serien och tredje dag pingst i andra serien.

### *2 sönd. efter trefaldighet.*

O Herre lad oss altid  
dit hellige Naffn baade  
fryete oc elske, fordi  
du aldrig slepper aff  
din regerelse, hwilcke  
du indskicker i din  
elskeligheds stadighed,  
Ved vor Herre Jhesum  
Christum . . .

O Barmhiertige Gud,  
Himmelske Fader, Giff  
oss din Naade, at wi aff  
hiertet kunde elske oc  
fryete dig, Thi du for-  
lader dem icke til euig  
tid, som dig fryete,  
Formedelst Jesum Chri-  
stum . . .

Barmherztiger Gott,  
himlischer Vater, ver-  
leihe uns deine gnad,  
das wir dich von hert-  
zen fürchten und lie-  
ben, Denn du verles-  
sest die in ewigkeit  
nicht, so dich lieb  
haben, Durch Jhesum  
Christum unsern Herrn

Gierow konstaterar, att omkastningen av episteltexterna på 1 och 2 sönd. efter tref. i Alterbogen 1556 ändrats i den reviderade Alterbogen, så att såväl epistel- som evangelie-texter stämma med missalets ordning (sid. 237). Missalets texter äro på 1 sönd. efter tref. epistel: 1 Joh. 4 och evangelium: Lukas 16 samt på 2 sönd. efter tref.: epistel: 1 Joh. 3 och evangelium: Lukas 14. Uppenbarligen har icke det katolska missalets ordning här direkt varit förebildligt, utan den reviderade Alterbogen har följt uppställningen i Coelius' bönbok, som överensstämmer med missalet.

### *Midsommardagen.*

*Alterbogen 1556.*

O Gud, som haffuer giort oss denne dag hederlig aff S. Hanssis Fødzal, Giff dine Folck naade til de Aandelige glaeder, oc styre alle tro Menniskers hierter til den euige saligheds Vey, Ved vor Herre Jhesum Christum ...

*Den reviderede Alterbogen.*

O Euige Barmhiertige Gud, du som hellig giorde Johannem i Moders lifff, oc ladst der effter formedelst hannem forkynde den rette vey til det euige lifff. Wi bede dig, at wi som bliffue undfangen oc fødte i Synd, kunde effterfølge hans Lærdom oc bliffue til euig tid salige, Formedelst Jesum Christum vor Herre ...

*Coelius.*

Ewiger, Barmhertziger Gott, Der du Johannem in Mutterliebe geheiligt hast, und darnach durch jn den weg zum euigen leben lassen anzeigen. Wir bitten dich, das, die wir in sünden empfangen und geboren werden, seiner Lere folgen, und durch deine gnade selig werden, Durch Jhesum Christum unsern Herrn ...

### *15 sönd. efter tref.*

O Herre, Lad din idelige benadelse rense oc beuare din Menighed, oc fordi den kand ey bliffwe salig bestandig foruden dig, Da lad hende met din gaffwe

O Euige Almectige Gud, Himmelske Fader, Wi bede, at du formedelst din Faderlige godhed, Naade oc barmhiertighed, vilt altid rense och beuare din

Ewiger Allmechtiger Gott, himlischer Vater, Wir bitten, du wollest deine Christliche Kirche durch deine Veterliche güte, gnad und Barmhertzigkeit alle-

altid styris, Ved vor  
Herre Jhesum Chri-  
stum . . .

Christelige Kircke. Oc  
effterdi hun kand icke  
uden dig bliffwe be-  
standig imod Helff-  
uedis porte. Da bede wi  
dig aff hiertet, at du  
formedelst din hellig  
Aand wilt styrcke, re-  
gere oc beskerme hen-  
de, Formedelst din Søn  
vor Herre Jesum Chri-  
stum . . .

zeit reinigen, und be-  
hüten, Und weil sie one  
dich nicht bestehen kan  
für den Hellischen pfor-  
ten, So wollestu sie  
durch deinen heiligen  
Geist regieren, schüt-  
zen und handhaben,  
Umb Jhesu Christi dei-  
nes Sons willen . . .

Även på slutet av kyrkoåret följer den reviderade Alterbogen Coelius' kollektivsamling. Kollektiverna äro emellertid omkastade i förhållande till Alterbogen 1556. Coelius' bönbok saknar kollektiv på 26 och 27 sönd. efter tref. Kollektivt på 26 sönd. efter tref. i den reviderade Alterbogen återfinnes emellertid bland de allmänna kollektiverna i Coelius' samling och är där rubricerad: Gebet umb vergebung der Sünde. Den 27 sönd. och den 25 sönd. efter tref. ha i huvudsak samma kollektiv, som i Coelius' andaktsbok upptages på 25 sönd. efter tref. Redan i Alterbogen 1556 var denna kollektiv införd på 27 sönd. efter tref. Men den reviderade Alterbogens beroende av Coelius framträder här ännu tydligare.

Gierow påpekar, att den första kollektivserien i den reviderade Alterbogen innehåller en hel rad kollektiv, som äro helt nya i förhållande till 1556 års upplaga. »Det gäller här de icke sällsynta fall, där kollektiverna i 1556 års upplaga icke förbättrats eller reviderats till lägre eller högre grad av oigenkännlighet, utan där de utbytts mot helt andra kollektiv. Detta är fallet med icke mindre än tretton kollektiv». Förf. har uppställt en tabell på dessa »nya» kollektiv (sid. 240). Det har icke varit möjligt, fortsätter Gierow, att i varje enskilt fall påvisa någon förlaga för de nämnda bönerna. »Måhända rör det sig till en del om originalböner, även om detta med tanke på den i övrigt oerhört blygsamma omfattningen

av bevisliga danska sådana vid denna tid, förefaller föga sannolikt». Några av dessa kollekter har han emellertid kunnat föra tillbaka på äldre källor. Påskdagens och kyndelsmässodagens böner återgå sålunda på Luthers missalekollekter. Kollekten på 1 sönd. efter påsk står upptagen i Brandenburg-Nürnberg's kyrkoordning »och ansluter sig ganska nära till dennas text» (sid. 242). Så långt Gierow.

De flesta av de »nya» kollekterna återfinnas emellertid i Mickael Coelius' bönbok. Så är återminstone fallet med kollekterna på nyårsdagen, kyndelsmässodagen, 1 sönd. i fastan, Maria bebådelses dag, påskdagen, annandag påsk, 1 sönd. efter påsk och 24 sönd. efter tref. Några exempel på överensstämmelsen mellan texterna skall lämnas:

### *Nyårsdagen.*

*Den reviderede Alterbogen.*

O Barmhertige euige Gud, himmelske Fader, som formedelst Omskerelsen vilde giffwe din elskelige Søn under Louen, at wi der met skulde forløsis fra Louens formaledelse, Giff oss din Naade, at wi saa kunde vorde delactige i samme forløssning, at wi til euig tid kunde bliffue salige, Formedelst den samme din Søn vor Herre Jhesum Christum ...

*Coelius.*

Barmhertziger, Ewige Gott, himlischer Vater, der du deinem lieben Son durch die Beschneidung hast unter das Gesetz gethan, Auff das wir dadurch von der vermaledeuung des Gesetzes erlöset würden, Verleihe uns gnad, das wir solcher Erlösung theilhafftig werden, und bleibigen, Durch denselbigen deinen Son Jhesum Christum ...

### *1 sönd. i fastan.*

O Almectige Gud, Himmelske Fader som befalede oss, at wi nu oc altid skulle leffue skickelige oc vere ædru. Gif dit Folck naade, at wi ocsaa kunde øffue oss i alle andre gode Gierninger, i din lydighed, oc befindis at vere dine rette Børn effter din vilie, Formedelst Jesum Christum vor Herre ...

Almechtiger Gott, himlischer Vater, der du diese Zeit und allwege uns nüchtern und messig zu sein hast befohlen, Verleihe deinem Volck gnade, das wir auch in allen andern guten wercken, in deinem gehorsam uns uben, und warhafftig deine Kinder in deinem willen erfunden werden. Durch Jhesum Christum unsern Herrn ...

*1 sönd. efter påsk.*

O Allmectige Gud, du som förmedelst din enbaarne Søn, vor Herre Jesum Christum, opladst indgangen til det euige Liff effter Døden waar offeruunden, oc formedelst hans Opstandelse haffwer giffuet den gantske Verden salighed, oc giort der hoss vor Forligelsis Pact. Wi bede dig, at du vilt opuecke vor begering til det euige lif, oc giffue oss den fuldkomne friheds Himelske gaffwer, oc at wi kunde bruge det i vor omgengelse, der wi haffue anammet i Troen, oc effterfølge det met gierningen, der met wi prise vor bekiendelse, Formedelst den samme din Søn vor Herre oc Frelsere Jesum Christum . . .

Almechtiger Gott, der du durch deinen eingebornen Son, unsern Herren Jhesum Christum, uns nach überwundenem tode, hast eröffnet den eingang zum ewigen leben, und durch seine Auferstehung der gantzen Welt heil verliehen, und einen Bund unserer versöhnung dabey gemacht. Wir bitten dich, du wollest unsere begird zu solchem euigen leben erwecken, und die himlische gabe der volkommenen freiheit verleihen, auch das wir im wandel füren, was wir im glauben empfangen haben, und das wir dem so wir mit unserm bekenntnis preisen, auch mit der that nachfolgen. Durch denselbigen deinen Son unsern Herrn . . .

Kollekten på 24 sönd. efter tref. utgör en lätt bearbetning av bönen på 26 sönd. efter tref. i Alterbogen 1556, som i sin tur hämtats ur Coelius' bönbok. Den kan således ej räknas bland de kollekter i den reviderade Alterbogen, »som äro helt nya i förhållande till 1556 års upplaga» (sid. 240).

Resultatet av undersökningen blir alltså, att den första kollekträckan i den reviderade Alterbogen i stor utsträckning hämtats från Coelius' kollektsamling. Man kan här tala om en nyöversättning — dock ej direkt från det romerska missalet »i någon av dess danska gestalter». Icke endast kollektserien i psalmboken 1553 utan också den reviderade Alterbogens kollekträcka har förmedlats till Danmark via tysk tradition. Den danska liturgiens beroende av Tyskland framträder här markant och skulle säkerligen ytterligare kunna belysas vid en omprövning av hela det liturgiska materialet.

Även den yngre kollektserien, som härstämmar från Veit Dietrich, föreligger i den nya Alterbogen i reviderat skick. Gierow framhåller, att den reviderade Alterbogen ofta övertagit motsvarande kollekter ur den äldre Alterbogen »i praktiskt taget oförändrat skick». I flera fall kan man emellertid konstatera avsevärda avvikelser. Och här ha kollekterna hämtats från Tidemands Kinderpredig-översättning. »Det är i en av Tidemands översättning i Børnepredicken påverkad form, som Dietrichs kollekter levat kvar i danskt gudstjänstliv» (sid. 255). Detta synes vara riktigt. Man bör dock observera, att några kollekter i den andra serien, som återfinnas med ordagrann lydelse i Alterbogen 1556, gå tillbaka på Coelius' kollektsamling. Så är t. ex. fallet med kollekterna på tredjedagarna vid påsk och pingst. Sätillvida har alltså Coelius även påverkat den andra kollektserien i den reviderade Alterbogen.

Men den nyare kollektserien i den reviderade Alterbogen har även utökats med några kollekter, till vilka ingen motsvarighet finnes i 1556 års upplaga, nämligen fyra böner på Bededagen. Gierow konstaterar, att tre av Bededagskollekterna återfinnas i Peder Tidemands år 1563 utgivna *En deylig Bøne Bog* (sid. 251). De tre kollekterna upptagas emellertid också i Coelius' bönbok — den andra kollekten i den allmänna bönesamlingen under rubriken: *Gebet das Gott gnade gebe zu beten*, och den tredje såsom första kollekt efter litanian. Det bör härvid anmärkas, att P. Tidemands bönbok, som strax skall beröras, i stor utsträckning bygger på Coelius' kollektsamling. Den fjärde Bededagskollekten förefaller att vara en bearbetning av kollektbönen på 22 sönd. efter tref. i den reviderade Alterbogen, en bön, som går tillbaka på Coelius' kollektsamling. Den första Bededagskollekten finner man i *Ein Christlich Bedeböck* (1542), och är där rubricerad: *Ein Gebet vmme genade recht tho beden*. En jämförelse lämnas här mellan texterna.

*Den reviderade Alterbogen.*

O Herre Jesu Christe, Du tilsagde oss, at huad wi bede om i dit Naffn, det skal oss giffuis. Saa bede wi dig aff hiertet, at du wilt giffue oss din hellig Aands naade, at wi kunde vide huad wi skulle begere oc bede om, oc huorledis wi met en stadig Tro skulle bede i dit Naffn, paa det wi i alt det wi bede om, kunde søge Gud vor kiere Faders Loff och ære, vor Næstis nytte oc forbedring, oc vor egen Salighed, Du som met Fader ...

*Ein Christlich Bedeböck.*

O Here Jhesu Christe du heffst uns thogesecht, wat wy begeren yn dynem namen, das schölle wj gewert werden, so bidden wy dj van herten, giff uns de gnade des hilligen geistes, dar dorch wy erkennen mögen, wat tho begerende sy, unde wo wy yn dynem namen bidden schöllē, up dat wy yn allen unsen gebeden nadem laue Gades unses Vaders, und unser selen heil gewert werden, De du mit dem Vater ...

I den reviderade Alterbogen har efter huvudavdelningen — epistlar och evangelier med kollekter — infogats en särskild böneavdelning. Några av dessa böner har Gierow kunnat redovisa källor för. Det bör emellertid nämnas, att åtminstone ett par bönerna återfinnas i Coelius bönbok och i *Ein Christlich Bedeböck* (1542). Även »En Predickers Bøn», som står före kollekt- och textserierna i den reviderade Alterbogen, går tillbaka på en bön i Coelius' samling: Gebet eines Seelsorgers. Den översattes först av N. Palladius i *Summaria* men har uppenbarligen via en översättning av Peder Tidemand kommit in i den reviderade Alterbogen (jfr Gierow, o. a. a. sid. 248).

Man har hittills utgått ifrån, att omarbetningen av den reviderade Alterbogen skulle ha utförts av Hans Albertsen. Gierow menar emellertid, att revisionen både av den äldre och den yngre kollektserien verkställts av Peder Tidemand. Hans Albertsen, vars författarskap knappast ligger på bönelitteraturens område, skulle ha anlitat den största sakkunskapen, som fanns att tillgå härvidlag i Danmark. I den riktningen pekar också vissa formella detaljer vid revisionsarbetet. Man är gärna med på denna tolkning, som icke endast styrkes av det förhållandet, att

böner ur Tidemands bönbok av år 1563 vunno ingång i den reviderede Alterbogen, utan också därav att Tidemand vid sammanställningen av sin andaktsbok öst ur Coelius' bönbok. Denna för dansk bönelitteratur så betydelsefulla bönesamling var icke obekant för Peder Tidemand.

Ars-moriendi-litteraturen har sin givna plats i den danska bönelitteraturen. Redan på hösten 1519 hade Luther sammanskrivit en af sina mest uppskattade tröstböcker, Eyn Sermon von der Bereytung zum Sterben, som utgick i en mångfald upplagor på tyska och latin. Denna Luthers skrift hör ej till den egentliga bönelitteraturen. »Att den här omnämnas beror därpå, att genom den impulsen gavs till en senare rik dödsberedelselitteratur, av vilken en betydande del har bönbokskaraktär«, skriver Gierow (sid. 256). Luthers dödsberedelseskrift har alltså i hög grad varit inspirerande för bönelitteraturen.

Den fick också betydelse för Danmark. »En annan dödsberedelseskrift må, utan att kunna hänföras till bönelitteraturen, här i förbigående nämnas såsom ytterligare ett exempel på ars-moriendi-litteraturens popularitet, nämligen den anonyma, möjligen i ett eller annat samband med Christiern Pedersen stående Huorledis hwert Christet menniske skall berede sig mod døden oc tage orloff aff denne verden . . ., tryckt i Malmö av Johan Hoochstraten år 1533« (Gierow, sid. 260). Brandt anmärker, att det är »en god lille Bog, skreven med varm kristelig Følelse. Sagens ligger der vel et eller andet tysk Skrift til Grund for den«<sup>1</sup>.

I själva verket är denna skrift en översättning av Luthers Eyn Sermon von der Bereytung zum Sterben<sup>2</sup>. Översättaren följer tydligt Luthers 20 punkter. Även i Danmark fick sålunda reformatorns viktiga dödsberedelseskrift ingång genom Christiern Pedersen. Det er förövrigt icke omöjligt, att Luthers Sermon von der Bereytung zum Sterben indirekt har påverkat Nicolaus Palladius' döds-

<sup>1</sup>) Brandt, Om Lunde-Kanniken Christiern Pedersen, sid. 300 f.

<sup>2</sup>) Påpekad av Universitetsadjunkt Niels Knud Andersen.

beredelseskraft, Huorlunde ith Christet Menniske skal paa sin Soteseng beskieke sig til Døden, 1558. På vissa punkter föreligga likheter.

En skrift, tillhörande ars-moriendi-litteraturen, som till sitt innehåll mera direkt står i förbindelse med de genuina bönböckerna, är Kaanst Christelig oc vel at Døe, tryckt första gången 1570 och översatt från Ivo Barschamps Sterbens Kunst (1561)<sup>1</sup>. Althaus har påvisat, att bokens huvuddel härrör från katoliken J. Leisentrits bönbok, *Cursus piarum quarundarum vereque evangelicarum Pre-cationum*<sup>2</sup>. I jämförelse med Leisentrits *Cursus* är Barschamps översättning alltså betydligt kortare. Det är emellertid möjligt, att äldre källor ligga till grund för Leisentrits andaktsbok. För disputationen i Barschamps skrift kan man t. ex. peka på Anselms *Admonitio morienti*<sup>3</sup>. Men avseende på bönerna kan man hänvisa till den jesuiterna närstående nederländske benediktinerabboten, Ludv. Blossius' *Enchiridion parvulorum, Canon vitae spiritualis* etc.

Gierow redogör i ett kapitel för de skrifter, som ha direkt anknytning till husandakten. Hit räknar han bl. a. Cyriacus Spangenberg's *Den Christelige Husstafel*, som redan 1561 förelåg i dansk översättning av Odenseprästen Jacob Henriksen. Förf. har uppenbarligen ej haft någon tysk förlaga till hands. »Den äldsta tyska upplagan, för vilken belägg funnits är senare än den danska översättningen och tryckt i Lübeck 1568» (sid. 285). Här hänvisas till Borchling och Claussens lågtyska bibliografi. Om förf. verkligen gjort en undersökning av bokbeståndet i Kungl. bibl. i Stockholm, skulle han ha funnit en tysk upplaga, äldre än den danska översättningen, tryckt i Wittenberg 1556 med titeln: *Die Geistliche Haustafel, Wie sich ein jgliche gottselig*

<sup>1</sup>) Ett exemplar av originaluppl. (1561) i Kongl. Bibl.

<sup>2</sup>) Lindquist, *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet*, sid. 109.

<sup>3</sup>) Migne, *Patrologiae cursus completus*, bd. 158 sp. 685—688.

Mensch in seinem Stande und beruff nach Gottes willen rechtschaffen halten solle. Härigenom hade förf. sluppit att göra några allmänna gissningar om den danska översättningens relation till den för honom okända tyska förlagan.

En betydande del av Gierows avhandling behandlar de allmänna bönesamlingarna, i synnerhet böneencyklopedierna, som avsågo att kunna ge en lämplig bön för snart sagt varje ögonblick av en kristen människas liv. Denna typ av bönböcker, som framträder ungefär vid seklets mitt, präglas mer av inslag från förreformatörisk fromhet än den tidigare produktionen.

Till böneencyklopedierna hör Peder Tidemands En deylig Bøne Bog, 1563. Tidemands bönbok, som uppenbarligen påverkat den reviderade Alterbogen, står såsom redan nämnts i beroende av Mickael Coelius' tyska kollektsamlingar. Med risk för ofullständighet skall här en förteckning lämnas över de böner i En deylig Bøne Bog, som återfinnas hos Coelius:

En Bøn at Gud vil giffue oss Naade til at bede rettelige  
 En anden Bekiendelse (anknuten til de 10 budorden)  
 En Bøn (efter syndabekænnelsen)  
 En Bøn at vi kunde frygte Gud  
 En Bøn til Hellig Trefoldighed  
 En Bøn til Gud Fader  
 En Bøn til Gud Søn  
 En Bøn til Gud den hellig Aand  
 En Bøn at vi kunde kiende vore Synder  
 En anden Bøn om Syndernis forladelse  
 En Bøn for en bedrøffuet Samuittighed  
 En Bøn at vi kunde elske Gud oc vor Neste  
 Aduente Søndag eller ocsaa Palme Søndag (i den reviderade  
 Alterbogen på 2 sönd. i advent)  
 Paa Christi hellige Fødzels Dag  
 Om Christi Pine paa Langfredag (den andra kollekten)  
 En Bøn om Christi herlige Opstandelse at bede den hellige  
 Paske dag  
 En Bøn at vi flitelige kunde høre Guds Ord  
 En Bøn for de Vantro

## Øffrigheds Bøn

Underdannis Bøn for deris øffrighed

En Bøn imod Tiranner oc Kirckens Fiender

En Bøn for siuge Menniskie

En Bøn at bede om Troen

En Bøn om forhaabelse

En Sielesorgeris Bøn

En Husbandis Bøn

En Hussmoders Bøn

It Barns Bøn

Tiundis Bøn

En Bøn for dem som giøre oss til gode

En Bøn for vore Fiender

En Bøn imod Hofferdighed

En Bøn imod Hoffmod eller fordristelse

En Bøn imod vrede oc heffn

En Bøn imod gerighed

En Bøn imod fortuilelse

En Bøn imod ukyskhed

En Bøn imod Fraadzeri oc Druckenskab

En Bøn imod Legemens ladhed oc forsømmelse

En Bøn imod Satans fristelser

En Bøn imod Syndens fristelser

En Bøn imod Helffuedis oc Dødens fristelser

En Bøn at vi kunde tacke Gud

En Bøn om den yderste Dag

Ett stort antal böner i En deylig Bøne Bog finnas sålunda i Coelius' andaktsbok<sup>1</sup>. Översättningen är ofta ordagrann. Såsom exempel kan tagas En Bøn for de Vantro, som hos Coelius är rubricerad: Gebet für die Ungleubigen:

*Tidemand.*

Jag beder dig min Himmelske Fader, for alle Hedninge oc vanthro Menniskie, Jøder oc Tørckere, for alle dem, som ere i vildfarelse oc for-

*Coelius.*

Ich bitte dich mein Himlischer Vater für alle Heiden und ungleubige, Juden und Turcken, jrrige und verführte, Du wollest sie lieber

<sup>1</sup>) Coelius' böner fingo även via Tidemand betydelse för M. Webers Hus Taffle, översatt 1572 av Rasmus Hansen Reravius. Så är t. ex. fallet med: En Ectequindis Bøn, It Børns Bøn, och Tiundis Bøn (jfr Gierow, o. a. a. sid. 283 f.f.).

førde, At du kiere Gud vilt omuende dem til den hellige Christelige tro, forstyre Dieffuelens rige, oc udbrede din elskelige Søns Jhesu Christi rige offuer den gantske Verden, at de ocsaa kunde kiende, Prise oc ære dig, Formedelst den samme din Søn, vor Herre oc Frelsere Jhesum Christum, Amen.

Gott alle bekeren zum heiligen Christlichen Glauben, dem Teufel sein Reich zustören und das Reich deines lieben Sons Jhesu Christi ausbreiten in alle Welt, das du von jnen auch erkent, geehret und gelobet werdest, Durch denselben deinen Son, unsern Herrn und Heiland Jhesum Christum. Amen.

Men även andra källor för Tidemands böner skulle kunna spåras. En sådan källa är Ein Christlick Bedeböck (1542), som ofta omnämnts i den föregående framställningen. Här återfinnas t. ex. En Bøn at Gud vil giffwe oss Naade til at Bede rettelige (den första bönen), Om Christi Pine paa Langfredag (den andra kollekten) m. fl. Veit Dietrichs Agend-Büchlein upptager bland högtidsbönerna: Om Christi Pine paa Langfredag (den första bönen), En Bøn paa den hellige Pintztag och En Bøn om Christi Himmelfart. Också Jacob Otters Betbüchlein für allerley gemein anligen der Kirchen, kommer i fråga vid en analys av Tidemands bönbok (uppl. 1548 i Kongl. Bibl.). Här finner man sålunda förlagan till »Die Siu Ord vor Herre Christus talade paa Kaarssit, gjorde i Bonar«, som nästan ordagrann översatts till danska. Från Otters bönbok har också hämtats, En Bøn om Christi Pine, En Tacksigelse oc Bøn effter Naduaren, En Bøn naar wi gaa til bordet och wille giøre Maaltid, En anden tacksigelse effter Maaltid m. fl.

Dessa förlagor omnämnas icke av Gierow vid analysen av Tidemands bönbok. I stället har han dragit fram en lågtysk bönbok med titeln Ein Schöne klein Bedeboeck, utgiven av Paul Knufflock (sid. 357 f.f.). Frågan om Knufflocks andaktsbok såsom förlaga för Tidemands erbjuder dock den svårigheten, menar Gierow, att den icke är känd i någon upplaga tidigare än 1569—alltså sex år efter tillkomsten av En deylig Bøne Bog. Det är därför sannolikt,

att Tidemand utnyttjat en tidigare upplaga av Ein Schön Bedeboeck. »Den möjligheten föreligger naturligtvis också, att såväl Tidemands som Knufflocks bönbok går tillbaka på en gemensam förlaga. Någon sådan bönbok synes emellertid icke vara känd« (sid. 360).

Det är knappast troligt, att någon tidigare upplaga av Ein Schön klein Bedeboeck existerat. Tidemand och Knufflock ha uppenbarligen använt delvis samma källor vid sammanställningen av sina bönböcker. *En* sådan viktig gemensam förlaga har bl. a. varit Mickael Coelius' kollektsamling.

Även beträffande de övriga danska bönenycklepedierna, som Gierow behandlar, vore en del kompletteringar att göra. I Jon Tursens bönbok omtalas »En tröstelig Vnderuisning vdaff Guds ord . . . for de krancke oc siuge« (sid. 381), ett avsnitt, som i flera stycken synes återgå på »eine kurtze Form wie ich den sterbenden Menschen vermanen sol« i Johann Spangenberg's Ein new Trost-Büchlein fur die Krancken<sup>1</sup>. Några av bönerna i Reravius' bönbok, som omfattar stycket om dyrtid etc. (sid. 390 nederst) återfinnas i L. Rabes Christlichs Bettbüchleins Ander Theil, 1569 (i Kongl. Bibl.) Så är t. ex. fallet med »En Bøn for Regn, nær stor Hede oc Tyreke er«, som har sin mot-svarighet i Rabes bön: »Gebett zu Heisser und Dürrer Sommerzeit umb einen gnedigen seligen Regen«.

Ovanstående undersökning har med all tydlighet visat, att källanalysen, som är en huvuduppgift för Gierow i hans avhandling, kunde föras åtskilligt djupare, även om man endast räknar med de förlagor, som finnas i de nordiska biblioteken. Tiden är också inne för en omprövning av 1500-talets danska liturgiska tradition.

---

<sup>1</sup>) Uppl. tryckt i Wittenberg 1548 i Kongl. Bibl., Wittenberg 1554 och 1563 i Uppsala universitetsbibl.